

народних назв до термінної підсистеми української мови [див. 1]. Цей процес відбувався на початковому етапі формування і становлення терміносистеми (народна лексика широко представлена у лексикографічних працях XVI–XIX ст., у проєкті “Словника музичних термінів” (1930), у “Музичному словнику” З. Лиська (1933). У радянський період розвитку музичної термінології спостерігаємо тенденцію до уникання діалектних музичних лексем [див. 5].

Назви народних музичних інструментів утворено такими способами: семантичним (*катеринка, корба, підкова*) і морфологічним: суфіксальним (*басівка, деркач, дудиця*) та суфіксально-префіксальним (*приструнник, підбородок*). Назви музикантів, які грають на народних інструментах, утворено переважно суфіксальним способом (*горній, тайдаш, трубайло*), інколи морфолого-синтаксичним (*басистий, органістий, цимбалістий*). Називання жанрів та окремих музичних творів здійснюється семантичним (*гарбуз, аркан, коло*), суфіксальним (*шумка, гаївка, триндичка*) й аналітичним (*гуцульський козачок, раковецький кручений*) способами творення. Більшість діалектних музичних назв поповнила термінний фонд української мови – стала науковою номінацією, що перебуває на периферії музичної терміносистеми. Ставши термінними назвами, діалектні найменування втрачають образність і експресивність, набувають ознак, властивих термінам.

Отже, процес найменування спеціальних музичних понять безпосередньо пов'язаний з мовною номінацією. Творення української музичної термінології підпорядковується загальним словотворчим процесам мови. Збагачення музичної термінології виходить за межі словотвору, оскільки у цій системі наявні аналітичні конструкції, входження з чужих мов та з діалектів української мови.

Сучасна українська музична термінологія неоднорідна за своїм походженням. Значну її частину становлять терміни, запозичені з різних мов, проте основою є власне українські номінації. Негативним явищем у сучасній українській музичній термінології є значний спад активності дериваційних процесів, що призводить до дисбалансу між термінотворенням та входженням запозичень. Позитивним процесом вважаємо міграцію діалектної лексики до периферії музичної терміносистеми. Завдяки введенню діалектизмів у термінологію зберігається її національний колорит, відбувається процес самоутвердження української культури.

1. Булик-Верхола С. Діалектна лексика як джерело поповнення української музичної термінології // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Проблеми української термінології. – Львів, 2002. – № 453 – С. 373–378. 2. Винокур Г. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского университета истории философии и литературы: Сборник статей по языкознанию. – М., 1938. – Т. 5. – С. 3–54. 3. Даниленко В. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 247 с. 4. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1961. – Вип. 2. – 84 с. 5. Павлюченко С.О. Музиканту-любителю. Короткий словник-довідник. – К.: Мистецтво, 1965. – 187 с. 6. Юцевич Ю.Є. Словник музичних термінів. – К.: Муз. Україна, 1971. – 142 с. 7. Панько Т. Від терміна до системи. – Львів: Вища школа, 1979. – 147 с. 8. Панько Т., Кочан І., Мацюк Г. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.

УДК 811.161.2'276.6:655.41

Марія Процик

Українська академія друкарства, м. Львів

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ У 30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

© Процик М., 2004

У статті описано зміни, яких зазнала українська видавнича термінологія внаслідок випуску “Видавничого термінологічного бюлетеня”. Матеріал дослідження дозволяє стверджувати, що багато українських видавничих термінів було замінено росіянізмами і запозиченими словами.

The article describes changes of Ukrainian publishing terminology, which were caused by publishing the terminological bulletin. The research material allows to state, that a lot of Ukrainian publishing terms were replaced by Russian ones and foreign words.

Протягом останніх десятиліть термінологічні системи різних наук і галузей знань стали об'єктами детального лінгвістичного дослідження, що зумовлено, з одного боку, національним і культурним відродженням, а з іншого – потребою унормування і стандартизації української термінології. Успішно працювати над нормалізацією сучасних терміносистем неможливо без урахування історії формування кожної окремої терміносистеми.

Історія становлення української друкарської термінології була предметом розгляду в працях Емілії Огар (особливо ґрунтовно досліджено початкові етапи формування друкарської термінологіки протягом XVI–XVIII століть), проте важливо простежити умови й тенденції розвитку термінології видавничої справи і поліграфії, які беруть свій початок з друкарської, у 20–30-х роках XX століття. Цей період, у зв'язку з розвитком бібліології, а також друкарської техніки і технології, став одним з найвагоміших в історії становлення терміносистеми видавничої справи: у цей час вона поповнилася значною кількістю термінів, утворених на власномовній основі. Але у наступні роки чимало з цих номінацій було витіснено з ужитку термінами, скалькованими з російської мови, і початок цьому процесу було покладено випуском “Виробничого термінологічного бюлетеня”. Термінологічні бюлетені 1934–1935 років кардинально змінили шляхи розвитку української термінології, їх вплив на подальше формування окремих терміносистем розглядало багато мовознавців. Основні зміни, насаджувані бюлетенями і спрямовані на нівелювання характерних ознак української наукової мови, розглянув Роман Рожанківський [7].

Проте важливо дослідити, як політика “зближення української і російської мов” позначилася на подальшому розвитку національної термінології видавничої справи.

На початку 30-х років XX століття розпочалися зміни у соціально-економічному і політичному житті країни, що призвели до згортання українізаційних процесів. Централізація влади, жорсткий тиск і репресії, наступ на все українське унеможливили продовження праці над виробленням національної науково-технічної термінології – “проти української термінології розгорнулася справжня війна, де не було місця виваженої мовознавчій критиці недоліків” [3, с. 29]. “Резолюція комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології” 1934 року покляла край природному, здійснюваному на національних засадах, науковому термінотворенню, заперечивши здобутки попереднього періоду. Інститут української наукової мови названо найактивнішим осередком СВУ, що мав на меті “цілковите відмежування української мови від інших мов, зокрема від російської” [6, с. 17], установу звинувачено в штучному вигадуванні українських термінів, використанні “лексичного мотлоху”, “провінціалізмів і народно-хуторянських слів”, невідомих пролетаріатові. Було вирішено переглянути словники, що опрацьовувалися, щоб надалі вся термінологія будувалася “на основі марксоленінської методології, на основі ленінської національної політики” [6, с. 20].

Важливо, що у резолюції знаходимо підтвердження інформації про те, що в Інституті мовознавства опрацьовувався поліграфічний словник: у підпункті б) 12- пункту документа зазначено, що потрібно “негайно переглянути всю словникову продукцію, що друкується ... , що виготовлена до друку й здана до видавництва УРЕ ... , що опрацьовується в Інституті мовознавства (медичної термінології, неорганічної хімії, рос.-укр. і укр.-рос. технічний, військовий, харчовий, поліграфічний, цукровий ...) з погляду повної і цілковитої ліквідації націоналістичної ідеології в термінології” [6, с. 19]. Отже, терміносистема молоді тоді поліграфічної галузі, а також, очевидно, споріднених з нею книгознавства і видавничої справи, не залишилися поза увагою науковців. Те, що робота над укладанням і підготовкою до друку такого окремого спеціального словника велася в той час у провідній науково-дослідній установі держави, свідчить про високий рівень розвитку видавничої й поліграфічної термінології на початку XX століття.

Сторінки преси в 30-х роках рясніли критичними статтями Андрія Хвилі, Наума Кагановича, Олександра Фінкеля на українські термінологічні словники. Проте, як зазначає Юрій Шевельов, “теоретичний рівень тодішніх виступів був низький, вони нічим не збагатили загальне мовознавство. Єдиним істотним пунктом у них було наблизити українську мову до російської, але це справа політична, не наукова. ... Навіть кількісно писання такого типу не були великі. Мабуть, якби зібрати до купи все написане, то вийшла б одна книжка звичайного розміру. Але ці виступи передруковувала кожна газета, кожен журнал, їх видавали масовими накладами, їх безнастанно цитували, на них безперестанку посилалися. Так творилася гнітюча, задушлива атмосфера” [9, с. 192–193].

У книжці “Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті” Андрій Хвиля різко критикує, зокрема, запровадження в обіг таких українських лексем, як *дрібень* та *письмівка* замість відповідно *тетит* і *курсив*. Автор закидає укладачам словників вигадування незрозумілих широким масам термінів: “Коли ми маємо слово руське “скоропечатный”, то замість нього треба обов’язково придумати слово українське “скородруківний”, слово “пресс” замінено на слово “гніт”” [8, с. 9].

Після лавини розгромної критики всі словники “золотого десятиріччя” було вилучено з ужитку, Інститут мовознавства не мав змоги закінчити працю над новими словниками. Відтак “щоб заповнити витворений вакуум у термінологічному мововжитку, “вичищена” та переорганізована Академія Наук випустила в 1934 – 1935 роках серію “термінологічних бюлетенів”” [2, с. 88].

“Виробничий бюлетень”, випущений 1935 року, містив заклик “Викорінити націоналізм у виробничій термінології”. Як і в усіх тогочасних публікаціях, у бюлетені засуджено “засмічення” термінологічних словників, вміщення у них “вигаданих слів” і діалектизмів. Найбільше розкритиковано “Практичний словник виробничої термінології” Івана Шелудька (Харків: “Радянська школа”, 1931) [10].

Іван Шелудько, який підготував не одну лексикографічну працю, хоча й не був мовознавцем, вирізнявся мовним чуттям, добре знав чужі мови, “він сам перекладав запозичені терміни (чи підбирав до них відповідні українські), виходячи не тільки зі змісту терміна, а й відштовхуючись від його етимології. Основне для нього – відшукати народну назву самих речей, процесів, а не перекладати їх з інших мов” [5, с. 119]. У словнику автор подає чимало термінологізованих лексем народної мови (“таке переосмислення слів – процес природний і звичайно відбувається в мові суспільства самоплинно, коли суспільство стає індустріальним. В даному разі його застосовано свідомо як засіб плянового реформування мови” [9, с.164]), а також, намагаючись наблизити термінологію до народної мови, вводить такі витворені в душі мови відповідники до російських видавничих термінів: *абзац – уступ, капитель – главица, контрастный – контрастовий, машина буквоотливная – шрифтарка, пробел – прогалина, растр – сіткованка, свадьба (текст, складений двічі) – подвоіна, сигнатура – карбіж, середник – подвійниця, талер – складівниця, тенакль – тримець, упаковочное отделение – паківня, фотографія – світлина, шпация – промежник, этикетка – наличко та багато інших. Сьогодні багато з цих термінів видаються незвичними, проте вони є вдалими передусім завдяки прозорій внутрішній формі.*

У “Виробничому термінологічному бюлетені” працю Івана Шелудька охарактеризовано як одну з найзасміченіших “вигаданими словами й діалектизмами”: “словник являє собою величезне фальшування, перекручення і викривлення української мови. Перегляд цього словника показує, що він має в собі приблизно 40–50 % слів (гнізд), які треба було переробити і виправити, щоб знищити в ньому шкідницьку виробничу термінологію” [1, с. 6]. Далі подано “Виправлення до виробничого словника”, в яких наводяться рекомендовані до вжитку терміни. За приблизними підрахунками, бюлетень містить близько ста видавничих і поліграфічних термінів, що становить приблизно 40 відсотків від усієї кількості зафіксованих у словнику І. Шелудька термінів видавничої справи і друкарства.

Замість українських номінацій, утворених за допомогою власномовних морфем, у бюлетені запропоновано до вжитку такі відповідники: *ритівник – гравер, гравірувальник; рит(і)овня – граверна майстерня; травюра, ритина – гравюра; гума арабська – гуміарабік; палятурництво – справа палітурницька; грубий шрифт – жирний шрифт; плічко, заплечина – заплечик; зарискування – заштриховування, заштрихування; главица, капитель – капітель; цинобра – киновар; копіювальний папір – копирка; коректа (відбиток складовини) – коректура; лінотипник – лінотипіст; малокоонтрастовий – малокоонтрастний; ляпса – марашка; шрифтарка – машина буквоотливная; друкувалька – машина друкарська; складання – набирання, набір, складання; складовина – набір; ноторитівник – нотогравер; ритівня – відділ граверний; зацвлювання – отравка; тека, текстура – папка; піваркуш – півлист, піваркуш; гніт – прес; друк – преса; крапчак, точкування – пунктир; сувій, роль – рол, сувій; сувій – рулон, сувій; карбіж, сигнатура – сигнатура; шрифтарка, буквоотливная – слововиливна машина; шрифтарня, буквоотливная – слововиливарня; зняток – знімок; подвійниця – середник; стереотипник – стереотипер; стереотипня – стереотипна; бритваль – тигель; рядколивалка – типограф; натискний, відбивний (гніт) – тискальний, відбивний; цавільник (цинкографії) – травильник; паківний – пакувальний; папірня – фабрика паперова; фольга – фольга; тло – фон, тло; фоторитина – фотогравюра; маляр-образотвірець – художник-образотворець; маляр-поліграфіст – художник-поліграфіст; рисівний, рисівничий – рисувальний; шкіц – ескіз, шкіц; розділка, шпон – шпон, розрядка; наличко – ярлик та інші. Наведені приклади свідчать, що в більшості випадків українське слово замінено інтернаціональним відповідником або, і таких прикладів чимало, російнізмом.*

Якщо ж у “Практичному словнику виробничої термінології” І. Шелудька до російського терміна подано український та міжнародний термін, бюлетень неодмінно закріплював для подальшого вжитку запозичене слово або те, яке було ближче до російського: *уступ, абзац – абзац; ілюмінатор, освітлювач – ілюмінатор; інтервал, промежок – інтервал; прозорівка, калька – калька; текстура, картон – картон; шрифтовня, каса складальна – каса складальна; обрис, контур – контур; паперорізка, машина паперорізна – машина паперорізна; нотодрук, мелотипія – мелотипія; монотип, буквоотливалка, монодрук – монотип; полушрифтовня, півкаса – півкаса; вибивач, пуансон – пуансон; вибивальник, пуансонник – пуансонник; сіткованка, растр – растр; малюнок, рисунок – рисунок; тримець, тенакль – тенакль; покрівець, футляр – футляр; цинкографія, клішарня – цинкографія тощо.*

Кампанія проти термінологічних словників 20 – початку 30-х років, боротьба з “буржуазно-націоналістичним шкідництвом” призвели до того, що на Радянській Україні почало гостро бракувати словників. “Брак словникових видань завжди є безсумнівною ознакою, що мову придушено”, – писав Юрій Шевельов [9, с. 197], а в аналізований період бракувало не лише лексикографічних праць – наукові, навчальні, науково-популярні та нормативні видання української мовою стають дедалі більшою рідкістю. Фахової літератури з видавничої справи у той час виходило дуже мало. Проте навіть ті нечисленні україномовні книжки, частіше поліграфічної тематики, які все ж з’являлися у той час, красномовно засвідчують вплив жорсткого російнізаційного тиску, який почався з 30-х років.

Так, у 1934–1935 роках у харківському видавництві “Держсільгоспвидав” вийшли два невеличкі видання “Правила подачі рукописів авторами” та “До автора, рецензента, редактора Д.С.Г.В.”, які утверджують виправлену, значною мірою вже росіянізовану термінологію. У цих текстах чимало прикладів вживання іменників жіночого роду з суфіксом –к(а) (рідше –ч(а)) в значенні процесу (*верстка, вирізка, вклейка, обробка книжки, подача гранок*); різноманітних абревіатур і складноскорочених слів (*літрредактор, нацменівська література, редобробка, техкер, техмінімум*); а також використання українських слів у значеннях, які притаманні цим словам у російській мові (*сторона аркуша, об’єм рукопису*), вживання рекомендованих бюлетенем запозичень, навіть якщо в мові побутує українське слово: *виноска, ескіз, набор, пунктирна лінія, розрядка, строки подачі рукописів* тощо.

Київське видавництво “Укрдержвидмісцевпром” 1936 року випустило підручник “Техніка високого друку” І. Сакалова, що складається з трьох частин: “Друкарські машини”, “Поліграфічні матеріали” та “Техніка друку”. У виданні вміщено також “Короткий тлумачний словничок термінів високого друку” (близько 300 термінів). Багато в чому словник відображає загальну тогочасну тенденцію наближення української (особливо технічної) термінології до російської. На вибір того чи того терміна однозначно впливало й фахове середовище, яке у тодішніх промислових галузях, серед яких і поліграфія, було російськомовним – як наслідок індустріалізації, переважання у містах російськомовного населення.

Словник фіксує, зокрема, дієприкметники на –уч(ий), –юч(ий): *барабан друкуючий, гвинт регулюючий, прикметники на –очн(ий): брусок установочний*, іменники жіночого роду на –к(а) зі значенням процесу: *біговка, заключка форми, приправка, усушка паперу*, прикметники на –льн(ий): *барабан фальцювальний, ключ слюсувальний, накладальна дошка*, скальковані з російської мови терміни: *віддавлювання шрифту, воронка, задра, заключка, марашка, многокольоровий друк, накот фарби, нолька, очко букви, розкот фарби* та інші. Водночас у словнику представлено досить значну кількість українських номінацій, які, проте, згодом були витіснені під впливом російської мови: прикметники з суфіксами –аст(ий), –ов(ий), –н(ий): *барабан жолобчастий, барабан каландровий, барабан формовий, валиковий візок, двотонова фарба, підштовхні колеса* тощо.

У виданні І. Сакалова вміщено також перекладний українсько-російський “Короткий термінологічний словничок” (47 термінів), який цікавий передусім завдяки наведеним тут національним термінам: *вибивач, відбивний, заслосовувати, прирядкування, прогалина, прогалинний, стоп* тощо.

Приблизно в цей же час вийшли ще такі видання з друкарства українською мовою: І. Чуйко “Техніка друкаря”, Яблонівський “Букводруківний апарат Кріда” – і це, загалом, й уся фахова література аж до 60-х років.

Таким чином, випуск бюлетенів поклав початок новому етапові в розвитку української науково-технічної термінології – етапу тотальної росіянізації, контролю над термінотворчими процесами з боку уряду. Так було перекреслено термінологічні пошуки цілого покоління українських науковців. Як писав пізніше Іван Огієнко, “на жаль, чужий уряд в Україні руками науково й мовно малограмотного А. Хвилі, заступника Комісара Освіти, затримав цю величну культурну працю, сліпо звучи її контрреволюційною. Кажемо “затримав”, – бо спинити цієї праці не зможе жодна урядова сила, й вона при першій змозі мусить відновитися, розірвавши всі штучні тами, як весняна вода” [4, с. 495–496]. До вирішення проблем перегляду й упорядкування національних терміносистем українські мовознавці й фахівці змогли повною мірою повернутись щойно від початку 90-х років ХХ століття, і одним з найнагальніших питань на сьогодні є очищення національної термінології різних галузей знань від силіміць накинених невластивих мові форм і конструкцій.

1. Виробничий термінологічний бюлетень. – К.: Вид-во Всеукраїнської Академії Наук, 1935. – 80 с.
2. Вовк А. Наукова мова і політика: 55 років української термінології в УРСР // Сучасність. – 1979. – Ч. 7/8. – С. 87–95.
3. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. – Львів: Кальварія, 1999. – 110 с.
4. Огієнко І. Для одного народу – одна наукова термінологія // Рідна мова. – 1935. – Ч. 11. – С. 491–498;
5. Панько Т., Кочан І., Мацюк Г. Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
6. Резолюція комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології // Мовознавство. – К., 1934. – № 1. – С. 17–21.
7. Рожанківський Р. Українська термінологія як наслідок “зближення мов” // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Проблеми української термінології”. – № 490. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2003. – С. 25–34.
8. Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. – К., 1933. – 30 с.
9. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900–1941). Стан і статус. – Сучасність, 1987. – 295 с.
10. Шелудько І. Практичний словник виробничої термінології. – К.: Радянська школа, 1931. – ХІІІ+110 с.